

BENKŐ LÁSZLÓ

Stíluselemzés

„A magyar stilisztika negyven éve (1950–1990)” c. tanulmány stíluselemzési fejezetének bevezetéseként

A stíluselemzés a stilisztikának alighanem legszétágazóbb, legkevésbé konkrétizálható s így legnehezebben meghatározható területe.

A bizonytalanság mindjárt a megjelölésnél, megnevezésnél kezdődik. Már a régi stilisztikák, stilisztikai vonatkozású vagy ilyeneket tartalmazó munkák is gyakran emlegették a stílus vizsgálatát, tanulmányozását, magyarázatát, értelmezését (explikálását) és – elemzését. Ezek az elnevezések többé-kevésbé azonos vagy közeli rokon fogalmat takarnak; azt, amelyet az újabb stilisztikai szakirodalom többnyire stíluselemzés névvel illet.

Egy további állandóan visszatérő és ingadozást okozó kérdés az ún. nyelvi, helyesebben nyelvészeti és/vagy irodalmi szempontú elemzés dilemmája, ill. a stíluselemzés és műelemzés azonosításának vagy a kettő közti különbség és határterület megállapításának tisztázása.

Tetézi a bizonytalanságot a fejlődéssel fokozódó nagy szóródási lehetőség az elemzés (vizsgálat) tárgya, célja és módszere tekintetében.

Ezeknek a kérdéseknek és még sok más részletnek a felsorakoztatása, áttekintése és lehető megoldása nyilvánvalóan a különböző elméletek, fejtegetések, tételek egész sorának ismeretét és lehető egyeztetését, vagy egymáshoz közelítését, ill. a belőlük levonható következtetések, eredmények és tanulságok megállapítását kívánja (kívánna) meg.

Bonyolult kérdések áttekintésében és tisztázásában legegyszerűbben és legbiztosabban a kialakulás, ill. fejlődés menetének nyomomonkövetése segít. Kétségkívül kívánatos és hasznos volna a stíluselemzés történetének kidolgozása. De a magyar stilisztikának egy aránylag rövid fejezetével (a 20. század második felének időszakával) foglalkozva, talán elég utalni a stílus-
elemzés múltjának olyan klasszikus képviselőire, mint a LEHR ALBERT Toldi-magyarázata (Toldi, nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal. Bp., 1882) vagy RUBINYI MÓZES Mikszáth-tanulmánya (Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. Bp., 1910). E sokat idézett két munka (természetesen más társaikkal együtt) hosszas és részletes bizonygatás nélkül is nyilvánvalóan igazolja azt az egyszerű tételt, hogy a stíluselemzés két alappillére nem lehet más, mint a szóértelmezés és szövegmagyarázat. Vagyis a stíluselemzés természetes

őse az a törekvés, mely egy szöveg (többnyire szépirodalmi mű vagy művek, pl. a homéroszi eposzok vagy a Biblia) szavainak, kifejezéseinek jobb, pontosabb megértését vagy megértetését, ill. értelmezését kívánja biztosítani. (Erről részletesen vö. BENKŐ LÁSZLÓ, *Az írói szótár*. Bp., 1979, 13–9.)

Az egyes szavak mint lexikográfiai egységek értelmezése, magyarázata a fejlődés során az értelmező szótári, elsősorban az írói szótári műfajt alakította ki, míg a szónál nagyobb nyelvi egységeknek: szövegeknek (szövegrészeknek) a magyarázata, kontextusbeli funkciójuk szerinti vizsgálata a stíluselemzés alapja s lényegében máig meglevő és érvényes formája, ill. módszere lett.

De a szó, ill. szöveg (szövegrész) funkcionális értelmezése nem maradt a stíluselemzés egyetlen eljárás módja és célja. A megértés mellett (olykor helyette) gyakran a hatáskutatás vált az elemzés célpontjává. Érthetően, hiszen a stilisztika fő kérdése az érzelmi, hangulati elemek szerepének, működésének, hatáskeltő erejének vizsgálata volt és maradt úgy is, mint nyelvészeti örökség, és úgy is, mint a modern stilisztika sokat vitatott, nem eléggé tisztázott, de kétségkívül fontos, alapvető problémája. Mindez (és a későbbiekben részletezendő egyéb tényezők) kiszélesítette a stíluselemzés területét, feladatkörét és jelentőségét, egyszersmind új meg új kísérletekre, különféle elemzési módszerek alkalmazására serkentette a stilisztika művelőit. (Elég itt a strukturalista, kvantitatív módszerekre vagy a szövegnyelvészetre, ill. szövegstilisztika megtermékenyítő hatására gondolni.)

Mindezeknek örvendetes következménye, hogy a stíluselemzésnek ma már hatalmas irodalma van. A gyakorlati és elméleti munkáknak teljes számbavétele – még a vizsgálatom tárgyául választott időszakra korlátozva is – alig-alig biztosítható.

Aki tehát át akarja tekinteni azt a tömérdek írást, rövid cikket vagy terjedelmes tanulmányt, amely mint stíluselemzés (stíluselemzési kísérlet) különböző céllal, különböző módszerrel és különböző értékkel igazolja (vagy cáfolja?) a stíluselemzés létjogosultságát, funkcióját és hasznosságát, annak hatalmas kásahegyen kell áthatolnia. Még akkor is, ha e feladattal úgy próbál megbirkózni, hogy az elmúlt negyven év stíluselemzési terméséből elsősorban a gyakorlati vizsgálatok, a különböző elemzési módszerek alkalmazását, felhasználási lehetőségeit képviselő munkákat igyekszik számba venni. Ezekhez részint csatlakoznak, részint velük keverednek a stíluselemzés elméleti kérdéseit (is) tárgyaló írások.

Tekintettel a stíluselemző munkák mennyiségére, részletezőbb, érdemi tárgyalásra azokból az írásokból igyekeztem válogatni, amelyek különböző elemzési típusokat képviselnek. Hogy a szóba jöhető munkák kiválasztása a sokféleség zavarában lehetőség szerint mentes legyen az önkényes eljárás-

tól, megkíséreltem kialakítani egy olyan rendszerezést, amely egyrészt magában foglalja a rengeteg változathoz összetevődő főbb irányokat, másrészt lehetővé teszi az elemző eljárások sokféleségének legalább megközelítő áttekintését.

Az elemzések tárgya szerint a következő csoportok alakíthatók ki: A) egy művel foglalkozó, B) több művel (műcsoporttal) foglalkozó, C) életművel foglalkozó, D) korszakkal (stílusiránnyal) foglalkozó, E) esetleges egyéb tárgykörbe tartozó munkák. (Hasonló rendszerezést alkalmaz PETŐFI S. JÁNOS, A nyelvi műalkotások elemzésének néhány aspektusa. In: A human kommunikáció szemiotikai elmélete felé. Szeged, 1991, 33.)

A fenti csoportok mindegyikében vannak, ill. lehetnek versekkel és prózai munkákkal foglalkozó írások. (NB! Csakis a szépirodalom körébe tartozó, tehát művészi alkotásokkal foglalkozó munkákat vettem számba.)

Az A)–E) csoportok mindegyikén belül az alábbi, a vizsgálati módszerekre is utaló alcsoportokat lehet megkülönböztetni: a) általános, többnyire valamely rövid szöveg (főleg vers) vizsgálatával foglalkozó; b) egy stílusa-játságot kiemelő, azzal foglalkozó (pl. a szókinccsel, a szókinccs valamely típusával, rétegével (típusaival, rétegeivel), nyelvi, nyelvtani egységekkel (hang, szó, szó szerkezet, mondat, szöveg), stilisztikai alakzatokkal, szóképekkel stb.); c) több nyelvi, nyelven kívüli stíluselem, stílusalkotó tényező vizsgálatát tartalmazó; d) valamely szöveg nyelvi, stilisztikai elemeinek teljes feltárására törekvő; e) irodalmi jellegű műelemzést képviselő vagy ebbe is áthajló; f) különböző elemzési módszerek bemutatására törekvő; g) egyéb szempontú elemzéseket tartalmazó, ill. bemutató munkák.

Ezt a lényegében formális alapon nyugvó tipizálást (melyen belül persze több átfedés is lehetséges) keresztezi egy másik lényeges alapelv: az időbeliség, vagyis a megjelenési idő szerinti sorrend. Nemcsak azért, mert a történeti áttekintésnek ez természetes velejárója, hanem azért is, mert az időbeli egymásutánból egyúttal kibontakozik a stíluselemzési fölfogások és eljárás módok változása, alakulása is. Különösen fontosak e tekintetben a gyűjteményes kiadványok, amelyek az általam vizsgált időszakon belül rendszerint egy-egy hosszabb-rövidebb vizsgálati szakasz (fölfogás, irányzat, módszer) kezdetét vagy végét is jelzik.

Egy pillantás vizsgálati korszakunk kezdetének, ill. az ezt közvetlenül megelőző éveknek stíluselemző munkáira meggyőző arról, hogy ezeknek az elemzéseknek elsősorban pedagógiai indítékuk és céljuk volt. De a további áttekintés, főleg értékelés szempontjából rendkívül hasznosak, tanulságosak.

A StílÚ-ban felsorolt, tekintélyes bibliográfiai adattárban a háború utáni évek (1946–1948) tucatnyi stíluselemző írása csaknem kivétel nélkül költői művekkel foglalkozik; Csokonai, Berzsenyi, Petőfi, Arany, József Attila

verseiről szól.* Az is jellemző, hogy ezek az elemzések a Köznevelésben, tehát egy kimondottan oktatási célokat szolgáló folyóiratban láttak napvilágot. Az elemzések irodalmi indíttatásúak. Erre utal már a szerzők névsora is (Sík Sándor, Keresztury Dezső, Nemes Nagy Ágnes, Pálmai Kálmán, Vajda György Mihály, Vajthó László). A márkás nevek méltán ébresztenek érdeklődést, vajon milyen elemzési elvek és módszerek tükröződnek ezekben a nemes szándékú kezdeményezésekben. Íme néhány példa!

A *versolvasás művészete* címen SÍK SÁNDOR *Esztétiká*-jának egy kis részletét olvashatjuk a Köznevelésben (1946, 3–4). Arany János születésnapjára írt versét elemzi itt a tudós költő (ahogyan azt már az 1930-as évek elején előadta a szegedi egyetemen). Az elemzés menete világos, egyszerű. Kiindulásul röviden összefoglalja a vers „felszíni” tartalmát: egy öreg úr a halálra gondol. Ennyi az lényegében, amit a vers közöl. De hogyan? És ez a hogyan a fontos. Formailag szemebetűnő a négyes rím. Ez a régi verselési forma már szinte komikusan hat, s még inkább így a kínrímre emlékeztető sorvégek. A költő tehát nem szomorú, hanem játszik a halál gondolatával. De ez a látszólagos jókedv halálos komolyságot takar. Ilyen az igazi mély humor: „mosoly könnyek között”. A halál emlegetése a földműveléssel kapcsolatos képekkel történik. Közel áll ez a költőhöz, hiszen ő is népi sarjadedék, tehát a nép hangján, népdal ritmusában szól. Különösen fontos a vers utolsó *cserébe* szava, mely látszólag csak a rím kedvéért került a versbe. Valójában azonban kulcsszó, fontos szerepe van, jelzi az élet folytonosságát, a nemzedékek kicserélődésének, megismétlődésének fontosságát. Természetes, hogy a piarista verselemző hangsúlyozza a kis költemény vallási jellegét is: a belenyugvást az isteni akaratba.

NEMES NAGY ÁGNES a *Szondi két apródj*-t taglalva külön szól a tanítóknak, egy kis versműfaji elmélkedést nyújtva a 20. századi költészet alakulásáról. A tanulóknak szánt írásában röviden ismerteti a vers történeti hátterét. Majd arról szól, hogy a költő, amikor a verset írta, ugyanúgy a szabadságharc bukására gondolhatott, mint *A walesi bárdok* és több más műve alkotásakor. A belső mondanivalót, érzéseit a költő a politikai körülmények miatt tárgyakra rejtve fejezte ki. Vegyük tehát „nyomról nyomra a verset” – mondja az elemző, próbáljuk tetten érni, hogyan nyilatkozik meg benne a tárgyszeretet és a szabadságharcra utaló belső tartalom. Tehát arra mutat példát a szerző, hogyan lehet közelíteni a vers lényegéhez, hogyan lehet belelátni a költő lelkébe, azaz arra, hogy mit takar a külső tárgy, a szó szerinti elbeszélés (Köznev. 1948, 533–5).

VAJTHÓ LÁSZLÓ is „sorról sorra menve” írja le a versek (*Az eltévedt lovas, A fekete zongora*) kitapintható értelmét. Ennek az eljárásnak a folytatását ajánlja az olvasónak is legjobb élménye, ízlése, benyomása szerint. Mit

sem számít – mondja –, hogy a költő némely sorai félhomályban derengenek az olvasó számára. „Fölséges színeivel, ódon muzsikájával, a képzelet merész szökelléseivel” töretlen élvezetet nyújt a vers, hiszen művészi alkotásról van szó. Tehát a lényeg „a művészi élmény, az esztétikai élvezet” (Köznev. 1948, 274–5).

Ezeknek az A/a típusba sorolható verselemzési példáknak a fölidézése azért látszik célszerűnek, mert egyrészt szemléletes mintát jelentenek a hagyományosan öröklődő (és voltaképpen ma is érvényesen meg-megjelenő) verselemző módszernek (mely elsősorban az iskolai oktatásban hasznosítható). Másrészt magukban rejtenek ezek az elemzések néhány olyan jelentős, alapvető vonást is, amelyek félszázad múltával sem veszítették el értéküket és időszerűségüket. Mintegy kortól, műfajtól függetlenül a stíluselemzés szilárd alappilléreinek, mondhatni arany szabályainak tekinthetők:

- a) Az első alapelv a szövegnek, a nyelvi realitásnak mint kiindulási alapnak gondos figyelembevétele („vegyük nyomról nyomra a verset”), tanulmányozása és tisztelete.
- b) A vizsgált mű konkrét tartalma, közvetlen üzenete csak úgy, mint a kifejezés módja számtalan egyéni reflexiót, értelmi, érzelmi asszociációt kelthet, megannyi előre lendítő összetevőjét a stíluselemzésnek („egy alkotás annyiféle, ahányan élvezik”); de csak a lehetőség, a föltételezés szerény keretében, sohasem kinyilatkoztatásszerű tétellé, az alkotóra erőszakolt dogmává („...ezt akarta kifejezni”) merevítve.
- c) A stíluselemzés akkor lesz igazán eredményes, ha önzetlen jószándék, határozott cél, megfelelő felkészültség, „a művészi újraalkotás” igényessége érvényesül benne.

Ezek a tételek harmonikusan összecsengenek SZATHIMÁRI ISTVÁN-nak a jó stíluslemző módszer kialakításáról szóló, összegező véleményével: „... a jó stíluslemző módszer kialakításához mindenekelőtt nagy irodalmi, nyelvi, stilisztikai tudás és gyakorlat, továbbá az irodalmárok fantáziája, merevsége, a nyelvészek filológiai pontossága és mindkettő ötletessége kell” (MNy. LII [1956], 522; és vö. Uő. MNy. LXXXIII [1987], 291).

Jegyzet

*Prózai művek elemzése 1950 előtt alig bukkan föl: PROHÁSZKA JÁNOS, Krúdy Gyula stílusa és nyelve. Nyr. LXXIII (1949), 14–7; BENKŐ LÁSZLÓ, Két színdarab az irodalomórán. Köznev. 1949, 666.